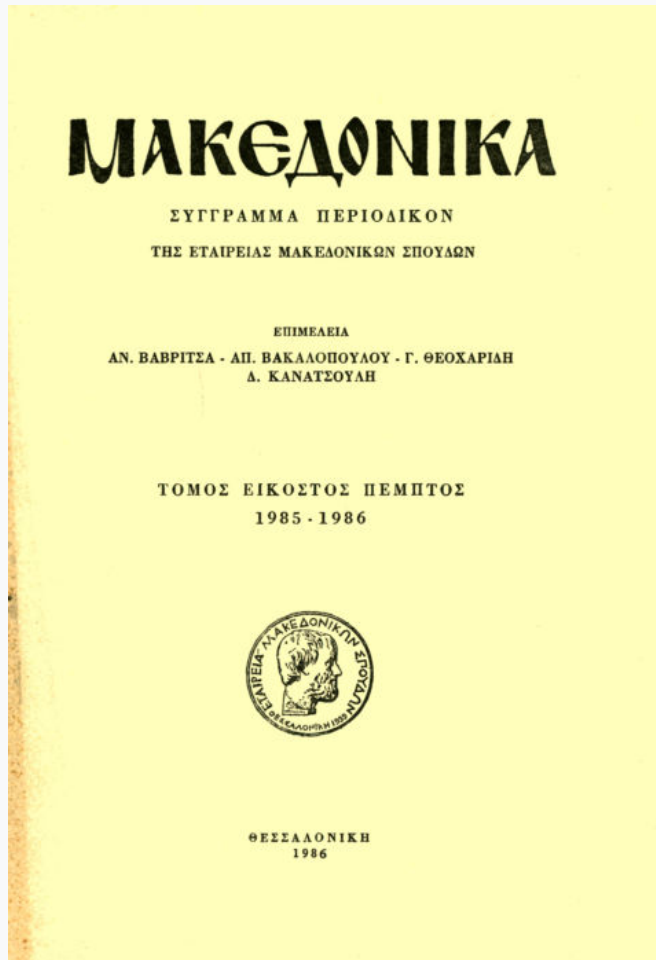

Μακεδονικά

Τόμ. 25, Αρ. 1 (1986)

Έρευνες στους ναούς της Καστοριάς

E. N. Τσιγαρίδας

doi: [10.12681/makedonika.234](https://doi.org/10.12681/makedonika.234)

Copyright © 2014, E.N. Τσιγαρίδας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσιγαρίδας Ε. Ν. (1986). Έρευνες στους ναούς της Καστοριάς. *Μακεδονικά*, 25(1), 379–389.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.234>

ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΟΥΣ ΝΑΟΥΣ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Στη διάρκεια των υπηρεσιακών μεταβάσεών μου στην Καστοριά, την περίοδο κυρίως 1970-1975 και συμπληρωματικά την περίοδο 1980-1984, είχα την ευκαιρία να εντοπίσω και να αξιολογήσω σε γνωστά μνημεία της πόλεως¹ πολύ σημαντικές τοιχογραφίες, που χρονικά εκτείνονται από τον 9ο έως τον 15ο αιώνα. Οι τοιχογραφίες αυτές, άγνωστες στον επιστημονικό κόσμο, δεν είχαν προσελκύσει το ενδιαφέρον των ειδικών, ενώ για όσες απ' αυτές υπάρχουν πληροφορίες είναι κατά κανόνα ανακριβείς και ελλιπείς. Το υλικό, που παρουσιάζουμε με συντομία στο άρθρο αυτό, αποτελεί αντικείμενο μελέτης του συγγραφέα.

1. *Άγ. Δημήτριος Οικονόμου*

Μονόχωρη, ξυλόστεγη βασιλική μικρών διαστάσεων (5,15×4,20 μ.) με ημικυκλική αφίδα στα ανατολικά και ευρύχωρο νεωτερικό νάρθηκα στα δυτικά². Η αρχαϊκή μορφή της τοιχοδομίας, ο τύπος των μονολόβων παραθύρων και ο τρόπος χρήσεως των ελάχιστων οδοντωτών ταινιών κατατάσσει το μνημείο σ' ένα από τα καλύτερα βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς.

Στο εσωτερικό του ναού διατηρούνται ελάχιστες τοιχογραφίες του 9ου-10ου αιώνα και του τέλους του 15ου αι. Αυτές του 9ου-10ου αιώνα περιορίζονται στο δυτικό τοίχο και στην αφίδα του ιερού. Από τεχνική και τεχνοτροπική άποψη παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά με τις αρχαιότερες τοιχογραφίες του ναού των Ταξιαρχών της Μητροπόλεως και του Αγ. Στεφάνου Καστοριάς.

2. *Ταξιάρχης Γυμνασίου*

Μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική με ημικυκλική αφίδα και νάρθηκα, που σε μεταγενέστερη περίοδο προεκτάθηκε προς δυσμάς³. Η μορφή της τοιχοδομίας και τα μορ-

1. Οι τοιχογραφίες των μνημείων που παρουσιάζουμε δεν περιέχονται στο Λεύκωμα των τοιχογραφιών των ναών της Καστοριάς που δημοσίευσε ο Πελεκανίδης. Βλ. σχετ. Στ. Πελεκανίδης, Καστοριά, I, Βυζαντινά τοιχογραφία. Πίνακες. Θεσσαλονίκη 1953. Για τα βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς, που παρουσιάζω, αναφορές υπάρχουν στο έργο των: Φιλ. Βαφειδής, Κώδιξ της Ιεράς Μητροπόλεως Καστοριάς και τινά εκκλησιαστικά βιβλία αποκείμενα εν τισι των εκκλησιών αυτής, «Εκκλησιαστική Αλήθεια» 20 (1900) 108-110, 123-125 και 140-143. Του ίδιου, Περί των εν τη επαρχία Καστοριάς Ιερών Μονών, «Εκκλησιαστική Αλήθεια» 20 (1900) 316-320. Αρχιμανδρίτης Γερμανός Χρηστίδης, Αι εκκλησίαι της Καστοριάς, «Γρηγόριος Παλαμάς» 6 (1922) 128-132, 165-176, 277-281 και 388-392. Α. Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς, «Αρχαίον των Βυζαντινών μνημείων της Ελλάδος» Δ' (1938) 3-213. Π. Τσαμίσης, Η Καστοριά και τα μνημεία της, Αθήνα 1949. Ν. Μουτσόπουλος, Καστοριά (Λεύκωμα), Θεσσαλονίκη 1972, ο οποίος δημοσιεύει σχέδια μόνο και φωτογραφίες των ναών που παρουσιάζουμε, πλην του Ιωάννου Προδρόμου, που βρίσκεται στην πλατεία Ομονοίας.

2. Βλ. κάτωψη και σχέδιο βόρειας όψης Μουτσόπουλος, ό.π., 41, εικ. 11-12. Ο Ορλάνδος, ό.π., χρονολογεί το κτήριο στον 11ο-13ο αιώνα, ενώ τις τοιχογραφίες τις τοποθετεί στον 17ο αιώνα.

3. Μουτσόπουλος, ό.π., 41, εικ. 1-2 (κάτωψη και σχέδιο νότιας όψης).

φολογικά στοιχεία των παραθύρων κατατάσσουν το ναό στον 10ο -11ο αιώνα¹.

Στο εσωτερικό του ναού, που βρίσκεται δυτικά της Παναγίας Κουμπελίδικης, διαπιστώθηκαν τρία στρώματα τοιχογραφιών. Το πρώτο στρώμα εκτείνεται στον ανατολικό, στο δυτικό και στο βόρειο τοίχο. Από το στρώμα αυτό διακρίνεται η Σταύρωση και η Αποκαθήλωση στο δυτικό τοίχο. Το στρώμα αυτό, που είναι σύγχρονο με το χρόνο ανεγέρσεως του ναού χρονολογείται πιθανότατα με βάση τα στοιχεία, εικονογραφικά και τεχνοτροπικά, που είναι ορατά στον 10ο-11ο αιώνα.

Εικ. 1. Ταξιάρχης Γυμνασίου. Παναγία Οδηγήτρια.

Το δεύτερο στρώμα, που μπορεί να τοποθετηθεί στον 15ο αιώνα, αντιπροσωπεύεται από λείψανα ολοσώμων, αρχικά, αγίων στο δυτικό και βόρειο τοίχο. Στον ίδιο τοίχο σώζεται τεράστια σε μέγεθος κεφαλή του Αγ. Νικολάου στηθαίου. Στην ίδια ίσως

¹ Ο Ορλάνδος, ό.π., 164-165, χρονολογεί το ναό «εις την μεταξύ του 11ου-13ου αι. περίοδον».

περίοδο ανήκει και η Παναγία Οδηγήτρια (εικ. 1), που εικονίζεται στην κόγχη, πάνω από την είσοδο προς τον κυρίως ναό. Τέλος, το τρίτο στρώμα, που χρονολογείται στον 17ο αιώνα, σώζεται στο νότιο τοίχο και εκτείνεται σε τρεις ζώνες¹.

Εικ. 2. Άγιος Στυλιανός. Ο Άγ. Δαμιανός (λεπτομέρεια).

3. Άγ. Στυλιανός ή Άγ. Αλέτιος

Μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική με ημικυκλική αψίδα, που προεκτάθηκε στα δυτικά με την κατεδάφιση του αρχικού δυτικού τοίχου². Βρίσκεται κοντά στο ναό του Αγίου Στεφάνου.

Στο ιερό βήμα διατηρούνται τοιχογραφίες που έχουν χρονολογηθεί γύρω στο 1200³ (εικ. 2). Της ίδιας εποχής τοιχογραφίες, αλλά σε κακή κατάσταση, αποκαλύφθηκαν και στο νότιο τοίχο του ναού, μετά την αφαίρεση των νεωτερικών ασβεστομάτων. Ο

1. Ο Ορλάνδος, ό.π., εικ. 113, και Μουτσόπουλος, ό.π., 41, εικ. 4, δημοσιεύουν την προσωπογραφία του κτήτορα, που ανήκει στο τρίτο στρώμα ζωγραφικής.

2. Ο Μουτσόπουλος, ό.π., 41, εικ. 6, δημοσιεύει κάτοψη του ναού.

3. Την ύπαρξη τοιχογραφιών στο ιερό αναφέρει απλώς ο Ορλάνδος, ό.π., 181. Ο Μουτσόπουλος, ό.π., 41, εικ. 7-10, δημοσιεύει, χωρίς κανένα άλλο στοιχείο, φωτογραφίες των τοιχογραφιών. Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών βλ. Ε. Τσιγαρίδας, Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου Θεσσαλονίκης και η βυζαντινή ζωγραφική του 12ου αιώνα, Θεσσαλονίκη 1986, 40, εικ. 55α, 96β και 110β, και Ε. Tsigardas, La peinture à Kastoria et en Macedoine greque occidentale aux environs de 1200. Fresques et icones, «Symposium de Studenica, Belgrade» 1986 (υπό εκτύπωση).

ναός αρχικά ετιμάτο στη μνήμη του Αγ. Γεωργίου. Αυτό συνάγεται από την παράσταση του Αγ. Γεωργίου, που φέρει την επωνυμία Διασορίτης, και ο οποίος απεικονίζεται έμβροτος μέσα σε γραπτό, τοξωτό, κιονοστήριχο πλαίσιο στο νότιο τοίχο, μπροστά ακριβώς από τέμπλο, σε θέση δηλαδή, όπου κατά κανόνα εικονίζεται ο προστάτης άγιος του ναού¹.

Εικ. 3. Άγιος Νικόλαος ο Πετρίτης. Ο Άγ. Κύριλλος ο Αλεξανδρείας.

4. Άγ. Νικόλαος ο Πετρίτης

Μονόχωρη, ξυλόστεγη βασιλική, μικρών διαστάσεων με τρίπλευρη εξωτερικά ανίδα και νάρθηκα υπερυψωμένο και σκαμμένο στο βράχο. Ο ναός βρίσκεται στη συ-

1. Tsigaridas, ό.π. (υπό εκτύπωση).

νοικία Μητροπόλεως¹. Διατηρεί στο ιερό ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες του τρίτου, τέταρτου του 14ου αιώνα (εικ. 3), οι οποίες σε μεγάλο μέρος έχουν επιζωγραφηθεί². Οι τοιχογραφίες αυτές παρουσιάζουν κοινά τεχνοτροπικά στοιχεία με τις τοιχογραφίες του Αγ. Γεωργίου του βουνού, του Αγ. Νικολάου ενορίας Αγ. Λουκά και του Ταξιάρχη της Μητροπόλεως (1359-1360). Στο βόρειο και δυτικό τοίχο του ναού σώζονται τοιχογραφίες ολοσώμων αγίων μέσα σε πλούσιο αρχιτεκτονικό, νεοκλασσικίζον πλαίσιο. Οι τοιχογραφίες αυτές, έργο του Ναούμ Μαχαιρά, χρονολογούνται στο τέλος του 19ου αιώνα.

Εικ. 4. 'Αγ. Νικόλαος ενορίας Αγ. Λουκά. 'Αγ. Νικόλαος ο νέος (λεπτομέρεια).

5. 'Αγ. Νικόλαος ενορίας Αγ. Λουκά

Ο ναός είναι μονόχωρη, ξυλόστεγη βασιλική με ημικυκλική αγίδα και νεώτερο ευρύ νάρθηκα, και βρίσκεται στη συνοικία Απόζαρι³. Στο εσωτερικό του ναού διατηρείται η αρχική τοιχογράφηση στον ανατολικό και σε τμήμα του βόρειου τοίχου⁴

1. Κάτοψη του ναού δημοσιεύει ο Μουτσόπουλος, ό.π., 42, εικ. 7. Ο Ορλάνδος, ό.π., 183, απλώς μνημονεύει την ύπαρξη του ναού.

2. Φωτογραφία του μελισμού στην αγίδα δημοσιεύει ο Μουτσόπουλος, ό.π., 42, εικ. 9.

3. Κάτοψη του ναού και σχέδιο της βόρειας όψης δημοσιεύει ο Μουτσόπουλος, ό.π., 60, εικ. 10, 11.

4. Την ύπαρξη των τοιχογραφιών αναφέρει απλώς ο Ορλάνδος, ό.π., 170 και

(εικ. 4). Τοιχογραφίες της ίδιας περιόδου διατηρούνται και στην εξωτερική όψη του ανατολικού τοίχου, πάνω από την αψίδα. Οι τοιχογραφίες με βάση την εικονογραφία των θεμάτων, τα τεχνικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 14ου αιώνα¹ και συνδέονται με τη ζωγραφική του Ταξιάρχη της Μητροπόλεως, του Αγ. Γεωργίου του βουνού και του Αγ. Νικολάου του Κυρίτζη.

6. Παναγία Φανερωμένη

Ο ναός, καθολικό άλλοτε μονής², βρίσκεται στη συνοικία Απόζαρι της πόλεως. Πρόκειται για μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική, μικρών διαστάσεων, με τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα³. Στους νεωτερικούς χρόνους προστέθηκαν στα δυτικά και στα βόρεια ένας δυσανάλογος για τις διαστάσεις του ναού στεγασμένος χώρος. Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες (εικ. 5), που δεν σώζονται σε καλή κατάσταση, λόγω της κάπνιας που έχει επικρατήσει στη ζωγραφική επιφάνεια⁴. Με βάση την εικονογραφία των θεμάτων, τεχνικά και τεχνοτροπικά στοιχεία χρονολογούμε τις τοιχογραφίες στο δεύτερο μισό του 14ου⁵ και τις συνδέουμε με τη ζωγραφική μνημείων του ευρύτερου μακεδονικού χώρου.

7. Αγ. Τρεις

Ο ναός των Αγ. Τριών, Γουρία, Σαμωνά και Αβίβου, είναι μονόχωρη, ξυλόστεγη βασιλική, διαστάσεων 4,30 × 5,60 μ., με νεωτερική ανοικτή τοξωτή στοά στη νότια και βόρεια πλευρά και τρίπλευρη αψίδα στα ανατολικά⁶. Ο ναός, που βρίσκεται στην πλατεία Ομονοίας, διατηρεί εμφανή ίχνη φωτιάς στην εξωτερική τοιχοποιία. Λείψανα τοιχογραφικού διακόσμου σώζονται στην εξωτερική επιφάνεια του βόρειου και νότιου τοίχου. Το γεγονός αυτό μας οδήγησε στην έρευνα του εσωτερικού, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν τοιχογραφίες που εκτείνονται σ' όλες τις επιφάνειες των εσωτερικών τοίχων του ναού⁷ (εικ. 6). Από επιγραφή, που βρέθηκε πάνω από το υπέρθυρο της νό-

179-180, και ο Τσαμίσης, ό.π., 114-115, ο οποίος τις χρονολογεί στον 14ο αιώνα και μάλιστα στα 1342 με βάση ελλιπή ανάγνωση τμήματος επιγραφής, που σώζεται στη βόρεια εξωτερική όψη. Την επιγραφή αυτή δημοσιεύει ο Ορλάνδος, ό.π. 179, όπου όμως δεν παραθέτει στοιχεία χρονολογίας. Συνεπώς η ανάγνωση της επιγραφής από τον Τσαμίση θα πρέπει να αντιμετωπιστεί με επιφύλαξη.

1. Βλ. Ε.υθ. Τσιγαρίδας, Εικόνα Παναγίας Ελεούσας από την Κοτοριά, ΔΧΑΕ Ι' (1980-81) 286, υποσ. 54.

2. Η Παναγία Φανερωμένη υπήρξε καθολικό της μονής Κινστερνωτισσής ή Γηστερνωτισσής, της Υπεραγίας Θεοτόκου. Τσαμίσης, ό.π., 115-116, και κυρίως Φιλ. Βαφειδής, Κώδιξ, ό.π., 143. Του ιδίου, Ιερών Μονών, ό.π., 320.

3. Κάτοψη του ναού δημοσιεύει ο Μουτσόπουλος, ό.π., 42, εικ. 4-5.

4. Ο Ορλάνδος, ό.π., 171, σημειώνει «...εσωτερικώς φέρει ολίγας τοιχογραφίας επί του βορείου τοίχου, βερνικωμένες».

5. Η μονή της Παναγίας Φανερωμένης, πιθανότατα, προϋπήρξε του έτους 1342. Βλ. σχετ. Βαφειδής, ό.π., 320, και προχειρώς Τσαμίσης, ό.π., 116.

6. Κάτοψη του ναού δημοσιεύει ο Μουτσόπουλος, ό.π., 56, εικ. 6.

7. Βλ. σχετ. Τσιγαρίδας, Εικόνα, ό.π., 273, υποσ. 2. Ο Ορλάνδος μνημονεύει απλώς την εκκλησία, την οποία θεωρεί «τελείως ανακαινισμένη», Ορλάνδος, ό.π.,

τίας εισόδου, οι τοιχογραφίες αυτές χρονολογούνται στα 1401. Στην ίδια περίοδο κατατάσσονται και οι τοιχογραφίες των εξωτερικών επιφανειών του ναού. Οι τοιχογραφίες αυτές ακολουθούν το αντικλασικό ρεύμα της ζωγραφικής της ύστερης περιόδου των Παλαιολόγων¹.

*Εικ. 5. Παναγία Φανερωμένη.
Ο Χριστός Ζωοδότης (λεπτομέρεια).*

183. Ο Τσαμίσης, ό.π., 137, τη θεωρεί σύγχρονη του γειτονικού ναού του Προδρόμου.

1. Τσιγαρίδας, Εικόνα, ό.π., 285-286.

Εικ. 6. 'Αγ. Τρεις. Ο 'Αγ. Βασίλειος (λεπτομέρεια).

8. 'Αγ. Ιωάννης ο Πρόδρομος

Ο ναός, που βρίσκεται στην πλατεία Ομονοίας της πόλεως, είναι μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική, διαστάσεων 4,90×6,75, με τρίπλευρη αφίδα στα ανατολικά. Διατηρεί τοιχογραφίες στους τοίχους του ιερού (εικ. 7), καθώς και στην εξωτερική όψη του ανατολικού τοίχου, όπου σώζονται δύο στρώματα¹. Οι τοιχογραφίες του ναού μπορούν να χρονολογηθούν στο τέλος του 14ου ή στις αρχές του 15ου αιώνα.

9. 'Αγ. Γεώργιος του βουνού

Ο ναός του Αγ. Γεωργίου, που βρίσκεται στη συνοικία Απόζαρι της πόλεως, καθολικό άλλοτε μονής, κτίστηκε αρχικά σαν μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική, ενώ σε δεύτερη φάση, τον 16ο αιώνα, προστέθηκε ένα είδος νάρθηκα, που περιβάλλει σε σχήμα γάμμα το ναό από τη δυτική και τη νότια πλευρά².

Ο ναός είναι καταγραφος με τοιχογραφίες, που ανήκουν σε τρεις περιόδους³. Η

1. Ο Ο ρ λ ά ν δ ο ς, ό.π., 180, αναφέρει για το ναό ότι «φέρει εξωτερικώς τοιχογραφίας εις δύο στρώματα», πληροφορία που αντλεί από τον Χ ρ η σ τ ί δ η, ό.π., 166. Αντίθετα ο Τ σ α μ ί σ η ς, ό.π., 137 σημειώνει την ύπαρξη τοιχογραφιών στο ιερό «μαρτυρούσαι το αρχαίον του ναού».

2. Κάτοψη και κατά μήκος τομή δημοσιεύει ο Μ ο υ τ σ ό π ο υ λ ο ς, ό.π., 53, εικ. 1-3.

3. Φωτογραφίες των τοιχογραφιών, χωρίς κανένα άλλο στοιχείο, δημοσίευσε ο

πρώτη φάση ζωγραφικής περιορίζεται στον κυρίως ναό και εκτείνεται σ' όλους τους τοίχους (εικ. 8). Εικονογραφικά στοιχεία και τέχνοτροπικά χαρακτηριστικά εντάσσουν τις τοιχογραφίες αυτές στο τρίτο τέταρτο του 14ου αιώνα¹ και τις συνδέουν με τη ζω-

Εικ. 7. Ιωάννης ο Προδρόμος.

Άποψη των τοιχογραφιών του ανατολικού τοίχου (λεπτομέρεια).

Μουτσόπουλος, ό.π., εικ. 4-12. Ο Ορλάνδος, ό.π., 169, αναφέρει απλά την ύπαρξη τοιχογραφιών στο νάρθηκα και στον κυρίως ναό καθώς και ο Τοαμίσης, ό.π., 133-134. Πρβλ. Ε. Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες του Αγ. Γρηγορίου Παλαμά σε ναούς της Καστοριάς και Βεροίας. Συμβολή στην εικονογραφία του Αγίου, «Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην του εν Αγίοις Πατρός ημών Γρηγορίου αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά (12-14 Νοεμβρίου 1984)», Θεσσαλονίκη 1986, 264, υποσ. 6, όπου επισημαίνεται η ύπαρξη στο ναό τριών περιόδων ζωγραφικής.

1. Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες, ό.π., 264, υποσ. 6.

γραφική του Αγ. Νικολάου της ενορίας Αγ. Λουκά, των Ταξιαρχών της Μητροπόλεως (1359-60), του Αγ. Αθανασίου του Μουζάκη (1383-84), καθώς και με τη ζωγραφική των ναών στο Τρεςκανάβ της Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας και στη Βορτζε της Αλβανίας.

Εικ. 8. Αγ. Γεώργιος του βοννού. Οι Άγιοι Θεόδωροι.

Η δεύτερη φάση ζωγραφικής εκτείνεται σ' όλους τους τοίχους του νάρθηκα του ναού (εικ. 9). Στη φάση αυτή συγκαταλέγεται επίσης και η ανώτατη ζώνη με τους Προφήτες σε προτομή στο βόρειο και δυτικό τοίχο του κυρίως ναού. Οι τοιχογραφίες αυτές με βάση τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά τους εντάσσονται σε βορειοελλαδικό εργαστήριο του 16ου αιώνα, το οποίο διατηρεί επαφή με την εικονογραφία και τους τρόπους της «Κρητικής» σχολής¹.

Στην τρίτη φάση τοποθετείται η τοιχογραφία του Αγ. Γεωργίου εφιππου, που σώζεται στη δυτική όψη του δυτικού τοίχου του νάρθηκα, και η οποία χρονολογείται από επιγραφή στα 1651². Σε νεότερη επίσης φάση του 17ου-18ου ανήκει και η παράσταση της Ακρας Ταπεινώσεως στην κόγχη της προθέσεως.

1. Τσιγαρίδης, Εικονιστικές μαρτυρίες, ό.π., 268, εικ. 3.

2. Χρηστίδης, ό.π., 169. Την πληροφορία επαναλαμβάνει ο Ορλάνδος, ό.π., 169, και ο Τσαμίσης, ό.π., 134.

*Εικ. 9. Άγ. Γεώργιος του βουνού.
Ο Άγ. Γρηγόριος ο Παλαμάς και ο Άγ. Αθανάσιος, ο μέγας.*

Στο ναό σώζεται ακόμα αξιόλογο ξυλόγλυπτο αναλόγιο του 16ου-17ου αιώνα¹.

Ε. Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

1. Την ύπαρξη του αναλογίου μνημονεύει και ο Χρηστίδης, ό.π., 169. Παρόμοιο αναλόγιο δημοσιεύει ο Ορλάνδος, 191, εικ. 128.